

Скнар О.М. (м. Київ)
к.психол.н., старший науковий співробітник
лабораторія психології політичної поведінки молоді
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

Анотація. Стаття присвячена викладенню логіки конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів і характеристик взаємодії в сім'ї, які зумовлюють розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає. Визначено, що вона передбачає кілька послідовних кроків, що витікають один із одного: виокремлення на основі теоретичного аналізу наукових джерел психологічних показників дослідження; їх операціоналізація за допомогою шкал; конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Окреслено, що показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії операціоналізовано за допомогою 10 шкал. Зокрема: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; наявність правил сімейної взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість – жорсткість правил і норм; послідовність – непослідовність у взаємодії; «здорова» – «перевернута» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість – роз'єднаність; співпричетність спільноті. Відзначено, що сконструйований спеціально для цілей дослідження авторський опитувальник вивчення особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень (для оцінювання за шкалою Лайкерта) та є адекватним і коректним інструментарієм дослідження розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії.

Ключові слова: громадянська компетентність, сімейна взаємодія, взаємодія батьків і дітей, психологічні показники дослідження, кордони, ієрархія, гнучкість, згуртованість, шкали опитувальника, індикатори.

Скнар О.Н. (г. Київ)
к. психол. н., старший научный сотрудник,
Институт социальной и политической психологии НАПН Украины

ОПЫТ СОЗДАНИЯ ИНСТРУМЕНТАРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СЕМЬЕ КАК ФАКТОРА РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. Статья посвящена изложению логики конструирования методического инструментария для изучения тех аспектов и характеристик взаимодействия в семье, которые обуславливают развитие гражданской компетентности растущей личности ребенка. Определено, что она предусматривает несколько последовательных шагов, вытекающих один из другого: выделение на основе теоретического анализа научных источников психологических показателей исследования; их операционализация с помощью шкал; конструирование суждений (эмпирических индикаторов), которые исчерпывающе раскрывают содержание каждой шкалы. Обозначено, что показатели оценки развивающего потенциала семейного взаимодействия операционализировано с помощью 10 шкал: право на собственное мнение; право на участие в принятии решений (контроль); право на автономность; право на собственность; наличие правил семейного взаимодействия и готовность их соблюдать; гибкость – жесткость правил и норм; последовательность – непоследовательность во взаимодействии; «здоровая» – «перевернутая» иерархия; авторитетность власти родителей; сплоченность – разобщенность; сопричастность сообществу. Отмечено, что сконструированный специально для целей исследования авторский опросник изучения особенностей семейного взаимодействия родителей и детей, обуславливающих

развитие гражданской компетентности ребенка, содержит 55 суждений (для оценки по шкале Лайкерта) и является адекватным и корректным инструментарием исследования развивающего потенциала среды семейного взаимодействия.

Ключевые слова: гражданская компетентность, семейное взаимодействие, взаимодействие родителей и детей, психологические показатели исследования, границы, иерархия, гибкость, сплоченность, шкалы опросника, индикаторы.

Skнар O.M. (Kyiv)

candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher
Institute of Social and Political Psychology of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

THE EXPERIENCE OF CREATING TOOLS FOR THE STUDY OF INTERACTION IN THE FAMILY AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF YOUTH

Abstract. The article is devoted to the presentation of the logic of constructing methodological tools for studying those aspects and characteristics of interaction in the family, which determine the development of civic competence of the growing individual. It is determined that it involves several consecutive steps flowing from each other: identification of psychological indicators of the study based on theoretical analysis of scientific sources; their operationalization by means of scales; constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. It is outlined that the indicators for assessing the developmental potential of family interaction are operationalized using 10 scales. In particular: the right to one's own opinion; the right to participate in decision-making (control); the right to autonomy; property rights; availability of rules of family interaction and readiness to follow them; flexibility – the rigidity of rules and regulations; consistency – inconsistency in interaction; «healthy» – «inverted» hierarchy; parental authority; cohesion – disunity; community involvement. It is noted that the author's questionnaire designed specifically for the purposes of the study of the characteristics of family interaction of parents and children, which determine the development of civic competence of a child, contains 55 statements (for Likert scale assessment) and is an adequate and correct tool for studying the developmental potential of family interaction.

Keywords: civic competence, family interaction, interaction of parents and children, psychological indicators of research, borders, hierarchy, flexibility, cohesion, questionnaire scales, indicators.

Постановка наукової проблеми. Суспільні виклики, з якими стикнулись громадяни України (як-то: Революція гідності, анексія Криму, війна на сході країни, внутрішня міграція частини населення зі сходу України, вимушені карантинні заходи і самоізоляція у зв'язку з загрозою розповсюдження пандемії COVID-19 та, власне, стрімке її поширення), увиразнюють і загострюють проблематику громадянської компетентності населення загалом і молоді зокрема. Адже завдяки компетентній громадянській поведінці вони зможуть не тільки адаптуватись до умов, що повсякчас змінюються (хоч і це важливо), а й ефективно діяти у мінливому суспільно-політичному просторі, протистояти інформаційним тискам, приймати самостійні рішення й відповідати за них, колективно вирішувати спільні проблемні завдання, ініціюючи розв'язання власних проблем та інтересів, зважати на наслідки й довгострокову користь для громади, спільноти, суспільства, тощо. А отже, актуалізується проблематика чинників розвитку громадянської компетентності молоді. Водночас такий важливий чинник її розвитку, як взаємодія в сім'ї, до сьогодні системно у психологічній науці не вивчався. Відзначимо, що тільки теоретико-методологічне осмислення даної проблематики не вирішує усього спектру завдань, що стоять перед соціально-психологічним знанням. А тому нагальним завданням для науковців на сьогодні є створення, розробка адекватного методичного забезпечення для здійснення коректного емпіричного дослідження, що дозволить визначити перешкоди та ресурси середовища сімейної взаємодії як чинника розвитку громадянської компетентності дитини та сформулювати методичні рекомендації оптимізації взаємодії батьків і дітей. Зазначимо також, що сама по собі методика, сконструйована нами для вивчення означеного предмету, є цінною прикладною розробкою, що може стати у нагоді

практичним психологам та іншим фахівцям сфери допомагаючи професій як методичний інструмент для вивчення особливостей взаємодії батьків і дітей у сім'ї, зокрема за параметрами, що визначають громадянську суб'єктність та зумовлюють соціально-психологічну компетентність дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, засвідчив, що громадянська компетентність є синтезуючою, такою, що базується на опануванні ключовими, життєвими компетентностями (І. Жадан, І. Зимня, С. Позняк, Дж. Равен, Р. Чулкова, Le Compte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. та ін.) [1 – 5]. Тому завдання створення умов для її становлення не вирішується засобами лише громадянської освіти.

Значну роль в цьому процесі відіграє **сім'я**, де *середовище сімейної взаємодії* можна розглядати як *міні-модель суспільства*. Сім'я є важливим компонентом структури суспільства, формою соціальної спільності, в основі формування і розвитку якої – **взаємодія**. Спочатку, на ранніх, найбільш важливих для подальшого розвитку етапах життя дитини, сім'я є єдиною, а пізніше – однією з найбільш важливих соціальних груп, до якої вона належить. Сім'я є системою, що керується правилами [6, с.183], самостійно розвивається та живе за своїм устроєм, законами, нормами, правилами і практиками. А отже вона може слугувати «платформою» для засвоєння цінностей, «прав», правил і норм, опанування практик і навичок взаємодії, які можуть як сприяти, так і утруднювати, перешкоджати розвитку громадянської компетентності дитини. Тож середовище сімейної взаємодії може виступати як «*навчальний простір*» для набуття, опанування різноманітних компетентностей соціальної взаємодії особистості. Дитина занурена у соціальний світ сім'ї, де зміст і процеси її розвитку залежать від особливостей взаємодії з іншими членами родини, зокрема – з батьками. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом взаємодії з оточуючим світом, що надалі великою мірою визначає особливості її поведінки з іншими людьми в громаді, суспільстві, державі. Отже, нами було розширено уявлення про сім'ю як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне зумовлювати розвиток громадянської компетентності дитини [5].

Проведений аналіз показав, що дослідження *взаємодії* в сімейному середовищі *між батьками і дитиною* (А. Адлер, Р. Дрейкус, Дж. Боулбі, Е. Еріксон, С. Мінухін, К. Моданес, К. Роджерс та ін.; А.Я. Варга, Т.Ф. Велента, Е.Г. Ейдемільер; Т.А. Зінкевич-Куземкіна, І.М. Марковська, Н.І. Оліфірович, В.В. Столін та ін.; Г.М. Бевз, В.О. Васютинський, О.Л. Вознесенська, О.В. Келепко, М.Ю. Сидоркіна та ін. [6 – 10]), з одного боку, та широкого кола питань щодо *компетенцій і компетентності особистості* (І. Єрмаков, І. Зимня, Ф. Одіже, Л.Сохань, Р. Фельдхаус, Т. Шепелева та ін.) і *громадянської компетентності* зокрема (Р.Даль, І.Жадан, С.Кисельов, С.Позняк, Дж.Равен, С. Рябов, Р.Чулкова та ін. [1 – 5]), з іншого боку, проводились вченими різної спеціалізації, які не перетиналися між собою. Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні в Україні бракує прикладних досліджень, які б вивчали ресурси середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності дитини, хоч запит на них є безсумнівним.

Мета статті – викласти логіку конструювання методичного інструментарію вивчення особливостей взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає в сімейному середовищі.

Виклад основного матеріалу.

Передусім, коротко викладемо етапи створення інструментарію дослідження.

Спочатку, на I етапі, нами була розроблена теоретична модель дослідження взаємодії у сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності дитини. Грунтуючись на теоретичному аналізі зарубіжних і вітчизняних наукових джерел, ми визначили основні поняття дослідження, а саме: компетентності, громадянська компетентність, взаємодія, сім'я як система, середовище сімейної взаємодії, батьківсько-дитяча взаємодія, умови середовища [5].

На даному етапі ми обґрунтували припущення про те, що розвиток громадянської компетентності дитини зумовлюється особливостями сімейної взаємодії у підсистемі батьківсько-дитячих стосунків. Ми дійшли висновку про те, що сімейне середовище є водночас умовою і джерелом розвитку соціально-психологічних компетентностей дитини. Розвивальне сімейне середовище об'єднує умови, якість, тип взаємодії між членами родини, що закладають основу для

саморозвитку, набуття і розвитку соціально-психологічних компетентностей, опанування яких, в свою чергу, сприяє розвитку громадянської компетентності дитини. Аналіз наукових розвідок і прикладних досліджень, присвячених вивченню різних аспектів взаємодії у батьківсько-дитячій підсистемі, дав змогу нам визначити **умови розвитку громадянської компетентності у сімейній взаємодії**, до яких віднесено наступні: прийняття, довіру, любов, безпеку, здоровий контроль [5].

Таким чином, розглядаючи сімейне середовище як соціальну систему стійких взаємодій, та враховуючи специфіку взаємодій між членами родини, його можна охарактеризувати, як:

- сприятливе або, навпаки, перешкоджаюче для розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає у сім'ї;
- таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що підрастає.

Метою нашого емпіричного дослідження є визначення соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає.

Виходячи із мети нашого дослідження, нами сформульовано низку завдань, що сприятимуть досягненню кінцевої мети нашого дослідження. А саме:

- виявити особливості взаємодії батьків і дітей, що сприяють (або перешкоджають) розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає;
- визначити характеристики середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини;
- за результатами аналізу отриманих емпіричних даних запропонувати можливі напрями трансформування впливу сім'ї на розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає.

Для проведення емпіричного дослідження, потрібно, передусім, розробити методичний інструментарій, адекватний меті, що дозволить коректно і ефективно реалізувати визначені завдання. А для цього, в свою чергу, необхідно виокремити показники та індикатори. Тож коротко розглянемо показники оцінювання сімейної взаємодії та окреслимо їх у ракурсі розвивального потенціалу громадянської компетентності дитини.

Отже, нами були обґрунтовані та виокремлені психологічні **показники**, за якими будемо оцінювати розвивальний потенціал сімейної взаємодії. До них було віднесено такі: зовнішні і внутрішні кордони; ієрархія; гнучкість норм і правил, згуртованість.

Ми також конкретизували, розкрили **змістове наповнення кожного показника** з огляду на предмет і мету нашого дослідження. А саме:

зовнішні і внутрішні кордони (наявність і визнання норм і правил взаємодії, готовність їх дотримуватись; відповідальне ставлення до власних обов'язків; право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень; готовність добровільно об'єднуватись з іншими заради спільної мети);

ієрархія (баланс домінування – підпорядкування у взаємодії; здатність визнавати авторитет влади; контроль прийняття рішень; здатність підпорядковувати власні наміри, дії спільним інтересам);

гнучкість норм і правил (змінюваність правил взаємодії при зміні ситуації у сім'ї (спільноті); відкритість переговорів щодо норм і правил; можливість зміни ролей в разі необхідності);

згуртованість (образ «Ми», здатність до емпатії, співпереживання, спів-причетності та розуміння потреб й інтересів Інших, баланс автономності – емоційної зв'язаності) (див. попередні публікації автора).

Продуктивною ідеєю для нашого дослідження є визначення І.В. Жадан трьох основних засобів впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності особистості [1]. А саме: «- *обмеження*: нормативні (норми, правила, приписи) і ненормативні (оцінки, звичаї);

- *сприяння*: схвалення, прийняття, залучення, підтримка, повага, пошана, визнання, заохочення;
- *мотивування*: до активності / пасивності; автономності / залежності; раціональності / ірраціональності; довіри / підозрливості; дружельюбності / антагонізму» [1, с.54].

Наступним, другим **етапом** нашої науково-дослідної роботи стала **розробка моделі емпіричного дослідження** взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Адже, як вже зазначалось вище, для коректного проведення емпіричного дослідження необхідно побудувати модель і **створити інструментарій дослідження**, адекватний меті й

завданням роботи. Тож саме для цього ми, передусім, виокремили психологічні показники, шкали й індикатори та підібрали адекватні методи їх вивчення, що й представлено нижче у запропонованій нами моделі.

Показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії нами *операціоналізовано* за допомогою *шкал*:

- право на власну думку;
- право на участь у прийнятті рішень (контроль);
- право на автономність (окремішність);
- право відмовляти та готовність приймати «ні» інших;
- право на власність;
- наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись;
- гнучкість – жорсткість правил і норм;
- послідовність – непослідовність у взаємодії;
- «здорова» – «перевернута» ієрархія;
- авторитетність влади батьків;
- згуртованість – роз'єднаність;
- співпричетність спільноті.

Модель емпіричного дослідження особливостей взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності дитини

**Сімейна взаємодія:
підсистема «батьки – діти»**

<i>Показники оцінювання взаємодії</i>			
Психологічні кордони	Гнучкість норм і правил	Ієрархія	Згуртованість
<ul style="list-style-type: none"> • право на власну думку; • право на участь у прийнятті рішень (контроль); • право на автономність (окремішність); • право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; • право на власність. 	<ul style="list-style-type: none"> • наявність правил сімейної взаємодії та готовність їх дотримуватись; • гнучкість – жорсткість правил і норм; • послідовність – непослідовність у взаємодії. 	<ul style="list-style-type: none"> • ієрархія («здорова» – «перевернута»); • авторитетність влади батьків. 	<ul style="list-style-type: none"> • згуртованість – роз'єднаність; • співпричетність спільноті.
<i>Методи дослідження:</i>			
Анкетування; біографічний метод; СД	Анкетування; біографічний метод; СД	Анкетування; біографічний метод; СД; Проективний малюнок; Експертне опитування	Анкетування; біографічний метод; СД; Експертне опитування; Контент-аналіз
<i>Інструментарій дослідження</i>			
Авторський опитувальник	Авторський опитувальник	Авторський опитувальник; Шкала авторитетності батьків (І.М.	Авторський опитувальник

		Марковська, опитувальник ВРР); Експрес- малюнки «Я у сім'ї», «Я у державі».	
--	--	---	--

Наступним (вже третім) важливим *етапом* роботи є розробка коректного методичного *інструментарію* для проведення емпіричного дослідження. Виходячи із мети і завдань нашого емпіричного дослідження та спираючись на представлену вище модель вивчення параметрів і характеристик сімейної взаємодії, й було *сконструйовано авторський опитувальник*, спеціально розроблений для дослідження тих особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Стандартизовано процедуру проведення, уніфіковано інструкцію та бланк. Опитувальник має високу внутрішню валідність, оскільки спирається на сучасну, науково обґрунтовану і методологічно вивірену теоретичну модель.

Ми сформулювали 55 суджень (емпіричних індикаторів), які фіксують вияв тих чи інших особливостей ставлень, настановлень, дій, поведінки у ситуаціях взаємодії (по 5 суджень на кожен шкалу). При конструюванні суджень анкети за шкалами «ієрархія», «згуртованість», «співпричетність спільноті» ми враховували, спиралась на результати, отримані на підготовчому етапі емпіричного дослідження (зокрема, на результати якісного аналізу відповідей фахівців, отриманих нами в ході експертного опитування).

Шкали та сконструйовані нами твердження, що їх розкривають, відображають усвідомлюваний шар стосунків, взаємин між батьками і дитиною. Тож до певної міри такий варіант опитувальника являє собою структурований самозвіт.

Реєстрація відповідей здійснюється за допомогою шкалювання відповідей опитуваними. Респондентам (студенти 1 – 2 курсів вищів педагогічного профілю) надавалась можливість самим оцінити ступінь згоди з тим чи іншим судженням, що відображає певний аспект сімейної взаємодії в підсистемі батьківсько-дитячих стосунків. При цьому використовували 5-бальну шкалу (шкалу Лайкерта).

Респондентам пропонувалась наступна *інструкція*: «Ми вивчаємо ресурси сімейного середовища, зокрема – особливості взаємодії в сім'ї між батьками і дитиною. Ваш досвід є важливим для нас. Правильних і неправильних відповідей не існує. Анкета є анонімною, тож просимо бути щирими і відвертими. Згадайте своє дитинство до 18 років. Прочитайте запропоновані твердження та оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди по кожному висловлюванню, користуючись при цьому 5-бальною шкалою, де:

- 1 – ні, ніколи (повна незгода)
- 2 – якщо й буває то інколи, рідко (скоріше ні)
- 3 – важко сказати
- 4 – часто (скоріше так)
- 5 – так, постійно (сильна згода)».

Для *обробки* отриманих первинних емпіричних даних можна застосовувати два способи:

1) підрахування сумарного балу по кожній шкалі за допомогою ключа. При цьому враховується, чи є твердження прямим, чи зворотнім. Зворотні твердження перекладаються в бали так: *відповіді* 1 2 3 4 5

бали 5 4 3 2 1

2) методи *математичної статистики* (зокрема, факторний аналіз), який буде використано для поглибленого аналізу результатів опитування. Для оцінки статистичної значущості факторів, отриманих у результаті факторного аналізу, буде використано критерій Хамфрі.

Наступний етап роботи – апробація розробленого нами методичного інструментарію вивчення особливостей взаємодії між батьками і дітьми, що зумовлюють розвиток їх громадянської компетентності та його уточнення з огляду на отримані первинні емпіричні дані.

Після цього послідує проведення емпіричного дослідження. Ми передбачаємо, що за результатами емпіричного дослідження ми зможемо виявити характеристики середовища сімейної

взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, а також – ті, що йому перешкоджають, утруднюють, заважають.

Висновки з проведеного дослідження.

Розроблено модель емпіричного дослідження особливостей батьківсько–дитячої взаємодії як чиннику розвитку громадянської компетентності дитини, яка презентує психологічні показники, шкали, методи й інструментарій дослідження.

Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів і характеристик взаємодії в сім'ї, які зумовлюють розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає, передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізація за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали.

Показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії операціоналізовано за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість – жорсткість правил і норм; послідовність – непослідовність у взаємодії; «здорова» – «перевернута» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість – роз'єднаність; співпричетність спільноті.

Сконструйований нами авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень (для оцінювання за шкалою Лайкерта) та є коректним інструментарієм вивчення заявленої теми.

Перспективи подальших розвідок полягають, на нашу думку, у дослідженні репрезентативності й надійності розробленого нами опитувальника.

Література

1. Жадан І.В. Соціальне середовище як чинник розвитку громадянської компетентності: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2020. Вип. 45 (48). С. 50-58.
2. Позняк С.І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : методичні рекомендації. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва : КОГИТО-ЦЕНТР, 2002. 396 с.
4. Le Compte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. 2020. Vol.44, 1, P. 127-137.
5. Скнар О. М. Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2019. Вип. 8. С. 74-88.
6. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 672 с.
7. Марковская И.М. Психология детско-родительских отношений : монография. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. 69 с.
8. Нартова-Бочавер С. К. Новая версия опросника «Суверенность психологического пространства – 2010». *Психологический журнал*. 2014. Т.35. №3. С. 105–119.
9. Олифиревич Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велента Т. Ф. Психология семейных кризисов. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 360 с.
10. Мелентьева Е.В. Психологические особенности взаимодействия родителей с детьми дошкольного возраста в современной семье. *Ярославский педагогический вестник*. 2014. №4. Т.2. Психолого-педагогические науки. С. 259-263.

References

1. Zhadan, I. (2020). Sotsialne seredovyshechye yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti: empyrychna model doslidzhennya. [Social environment as a factor of civic competence development: an empirical model of research]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 50-58. (ukr.).

2. Pozniak, S.I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova*. [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD (ukr).
3. Raven, Dzh. (2002) *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Cogito-centre. (russ.)
4. Le Compte, K., Blevins, B., Riggers-Piehl, T. (2020). Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. Vol.44, 1, 127-137.
5. Sknar, O.M. (2019) Vzakymodiyi v simiyi yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti molodi: osnovni ponyattya doslidzhennya [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problems of political psychology*. Vol. 8, 74-88. (ukr).
6. Eydemiller, E., Yustitskis, V. (2008). *Psikhologiya i psikhoterapiya semji*. [Psychology and psychotherapy of the family]. Sankt-Peterburh: Piter (rus).
7. Markovskaya, I.M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditelskikh otnosheniy*. [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU (rus).
8. Nartova-Bochaver, S. K. (2014) Novaya versiya oprosnika «Suverennost psikhologicheskogo prostranstva – 2010» [New version of the questionnaire «Sovereignty of psychological space – 2010»]. *Psychological journal*, vol. 35, 3, 105-119. (rus).
9. Olifirovich, N.I., Zinkevich-Kuzemkina, T.A., Velenta, T. F. (2006) *Psikhologiya semeynykh krizisov* [Psychology of family crises]. St. Petersburg: Rech. (russ.)
10. Melentieva, Ye.V. (2014). *Psikhologicheskiye osobennosti vzaimodeystviya roditeley s detmi doshkolnogo vozrasta v sovremennoy semje*. [Psychological features of the interaction of parents with preschool children in a modern family]. *Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, № 4, Vol. 2, 259-263. (rus).

СКНАР ОКСАНА МИКОЛАЇВНА

старший науковий співробітник, кандидат психологічних наук, ст. наук. співроб. Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (Київ)

електронна пошта: sknar_o@ukr.net

тел. (067) 274 89 68